

Національна ідентичність українців Дилема культурного і соціально-політичного

Сергій Кисельов,

кандидат філософських наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”,

Анастасія Сальникова,

студентка четвертого року навчання
бакалаврської програми „Політологія”
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Проблема національної ідентичності є досить популярною серед української наукової спільноти. Це обумовлено, з одного боку, тим, що визначення української ідентичності може бути певним теоретичним засобом створення національної держави, ще одним ідеологічним кліше, за допомогою якого ті чи інші політичні сили вибудовують нові аргументи у боротьбі за владу. Проте, з іншого боку, теоретичне вирішення цієї проблеми допомагає висвітлити справжній національний інтерес, усвідомлення якого є необхідною компонентою розвитку українського суспільства, спроможною обумовити його життєздатність. Сама ця проблема не є специфічною для України. Проблема національного взагалі й національної ідентичності зокрема була досить сталою у ХХ столітті, а в нинішні часи вона тільки загострилася.

Велика кількість публікацій на цю тему у нас і на Заході свідчить, що сама проблема ідентичності є неоднозначною в теоретичній свідомості. І якщо родове поняття „ідентичність” розуміється вченими здебільш однаково, то цього не можна сказати про підпорядковане поняття – „національна ідентичність”, що обумовлено різними тлумаченнями самого поняття нації.

Вирішення цієї проблеми, на нашу думку, полягає в тому, що національна ідентичність українців є реальною за умови її конституційно-правової, соціально-політичної основи з явною перспективою виходу за межі національного. Ідентифікація має звільнитися від зовнішньої національної необхідності. Це не означає знищення культурно-

національного, проте це явище має переважно регіональний характер. Аналіз соціологічних опитувань показує, що підстави для подібних висновків у сучасних українських реаліях безперечно існують.

Цікавим є дослідження Ганни Палій, окремі результати якого оприлюднені у першому номері журналу „Політичний менеджмент” [1]. Автор розглядає проблеми української національної ідентичності крізь призму проблем національної безпеки, ширше – української національної держави. З такою точкою зору можна погоджуватися чи ні, але те, що ці проблеми накладаються одна на одну, перетинаючись у часі й просторі, не викликає сумніву. Сама подібна постановка питання змушує замислитися про співвідносність понять „національна ідентичність” і „національна безпека”. Чи певна ідентичність сприяє (чи, навпаки, не сприяє) зміцненню національної безпеки, або ж національна безпека має бути лише засобом, що зберігає вільну ідентифікацію народу? Тобто, проблема ідентичності є вираженням одвічних проблем необхідності і свободи, цілей і засобів.

Якщо основним внутрішнім питанням проблеми ідентичності є питання національної ідентичності, то цілком логічно було б припустити, що різне тлумачення національного призводить до різних результатів при дослідженнях національної ідентичності.

Звичайно, зараз ніхто вже не змішує поняття етнічного чи національного з поняттям нації. Проте якраз поняття „нація” дуже часто ототожнюється з деякими аспектами двох перших понять. Саме тому виникло в лоні вітчизняної політичної науки поняття „нація”. Сміслові навантаження його саме й полягає в тому, щоб відрізнити соціально-політичне розуміння поняття „нація” від понять етнічного і національного. Проте вже наявність цих понять свідчить, що сьогодні іншого розуміння терміну „нація” окрім як „політична нація” не існує. Все інше – або перетин з поняттями етнічного чи національного, або просто підміна понять. Однак тут існує ще й суто лінгвістична складність: прикметник, утворений від слова „нація”, має форму „національний”, в даному випадку такий, що стосується нації. Отже, насамперед треба розвести поняття, вказати, яким змістом вони наповнюються.

Ми виходимо з того, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об’єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. Поняття національного вказує на культурні ознаки народу – насамперед мову, релігію, взагалі світосприйняття. Оскільки ми вже вказували на незручний омонім, то поняття „національне” буде розглядатися переважно в сенсі соціально-політичному. У сенсі ж власне національного можна використовувати поняття „культурне”. І, нарешті, поняття „етнічне” традиційно міститиме в собі кровні зв’язки і вказуватиме на походження людини з певного етносу, так би мовити, на її природні корені.

В примітивному суспільстві головною ідентифікаційною ознакою був саме етнос. Тобто, головним ідентитетом виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте із виникненням сусідської громади етнос, як чинник ідентифікації, відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу, а саме – спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. І лише у XVIII столітті виникає принципово нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано, насамперед, з виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичного. Цікавим моментом є те, що у Старому і Новому світі в цьому плані відбувалися принципово різні процеси. Якщо, дійсно, після Французької революції можна було говорити саме про національну державу, яка мала, насамперед, культурні підвалини, то по той бік океану внаслідок боротьби за незалежність виникає держава, яка ще не мала спільної національної культури і від самого початку складалася з великої кількості етносів. Це – Північноамериканські Сполучені Штати. Приблизно через сто років, після війни між Північчю та Півднем, між соціально-політичною і культурною ідентичностями, можна впевнено стверджувати, що історично національна ідентифікація, тобто ідентифікація за соціально-політичною ознакою, себе виправдала.

Зовсім інша ситуація склалася в Європі. У Франції у XVIII столітті утворилася національна держава, тобто на перший план вийшов народ з його культурою. І вже існуюча державна структура впливала на проблему ідентифікації французів, і наприкінці XX століття можна бачити, що суспільство знайшло свою свідому ідентичність у суверенній конституційній державі, віддало перевагу адміністративно-правовій ідентифікації. Релігія чи фактори культурної спорідненості перестали об'єднувати суспільство, тому, шукаючи замість релігії іншу інтегруючу силу, люди об'єднувалися навколо формальної ідентичності – держави.

В середині XX століття фундатори і дослідники політичної культури Дж. Алмонд і С. Верба визначали, що політична ідентичність базується на політичних інститутах (США, Велика Британія) [2], а не на культурній приналежності. Проте треба зазначити, що французька модель була не тільки не єдиною — більше того, утворення нових держав в нових умовах суттєво змінило вирішення проблеми ідентичності. Німецька романтична модель (а вона створювалася під впливом теорій Г. Гегеля та німецьких романтиків) припускала, що єднання населення розрізнених земель навколо мови, історії та традиції, спільного фольклору і міфології виправдовує себе історично і культурно. Подібна основа може бути фундаментом утворення держави. Вихідною платформою німецької моделі є апіорне існування феномену нації, яку слід розбудити.

Ситуація з проблемою ідентичності у німців виявилася схожою з ситуацією, що склалася в Україні. Для німців Ю. Хабермас бачить вихід у

переході від традиційних культурних ідентичностей до ідентичності конституційної. Він вважає, що конституційний патріотизм „ виникає лише після того, як культура і державна політика більш диференціюються одна від одної, ніж у старій національній державі. При цьому ідентифікація із власними формами життя і традиціями відступає на другий план перед абстрактнішим патріотизмом, який вже не належить більше до конкретного цілого певної нації, але належить до абстрактних процедур і принципів. Ці принципи спрямовані на умови співжиття і комунікації між різними рівноправно існуючими формами життя – як всередині країни, так і ззовні. Конституційно-патріотичний зв'язок з цими принципами має, звичайно, асоціюватися із співзвучним нащадком культурних традицій. Національні традиції все ще характеризують одну з форм життя як таку, що має привілейовану цінність, нехай навіть це одна з форм в ієрархії форм життя з різною сферою дії. Цим останнім, у свою чергу, відповідають колективні ідентичності, які накладаються одна на одну, але які не потребують більше однієї точки, де б вони зв'язувалися та інтегрувалися у національну ідентичність. Замість цього абстрактна ідея універсальності демократії і прав людини створює той твердий матеріал, в якому від цієї миті заломлюються промені національних традицій – мови, літератури та історії нашої власної нації” [3]. Ми дозволили собі таку велику цитату не тільки через її естетичну привабливість, але ще й тому, що німецький мислитель тут вирішує проблему, яка нині голосно заявила про себе в Україні. Відносно пізнє створення національної держави у Німеччині дає певний зразок для України, яка, виходячи з її власних політичних реалій, обирає сьогодні для себе напрям розвитку.

Міф про націю, національна ідея протистоїть прагненням створити національно сприятливі чи несприятливі суспільні реалії. До цих історичних реалій можна віднести і лєнінську націоналізацію, і сталінську національну політику, особливо псевдолегітимацію України в міжнародних структурах, що немало послужило для майбутнього повноцінного суверенітету. До реальних кроків національної ідентифікації належить і лист дисидента І. Дзюби “Націоналізм чи русифікація?”, який став прецедентом боротьби з режимом легальними методами ревізіонізму. Таке ж міфічно-реальне розділення відбулося й між фундаментальним інтегральним націоналізмом на чолі з творцем українського міфу Д. Донцовим та мельниківським крилом ОУН. Останнє закликала не руйнувати, а берегти радянські інститути, щоб на випадок отримання незалежності вже мати цілісний державний організм. Цим легальним шляхом скористалися, зокрема, В. Чорновіл та Л. Лук'яненко, увійшовши у ще радянську Верховну Раду УРСР – своєрідний трамплін для здобуття конституційної незалежності. Таким чином, міф про державу став лише інструментом її легітимації [4].

Влада не може згори встановити колективну ідентичність, згуртувати

навколо якихось цінностей. Тим не менше саме це вона намагається робити, навчена десятиліттями панування державної ідеології і насадженої суспільної інтеграції. Легітимація – це збирання суспільства на основі спільних цінностей, доведення спроможності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства. Тому актуальним є творення політичних умов, за яких поза адміністративним тиском легітимується основа української державності – нова колективна ідентичність [5].

Українські ж політичні лідери в основному вбачають формування національної ідеї у націоналізації мови, а самовизначення нації – у стосунках із сусідами, що звучує проблему нації настільки, що вже не дає простору для розгляду її повного контексту. Це видно навіть на прикладі права – певної проміжної ланки політичної ідентифікації. Право сформувало сучасні європейські нації, а тепер формує єдину “європейську спільноту”. До останньої Україна ввійти не може, бо, зокрема, не має своєї незалежної правової системи [6].

Чи варто в таких умовах повертатися сьогодні до етно-культурної (етно-національної) ідентифікації? Крім того, що, як відомо, моноетнічних держав у сучасному світі майже не існує, принаймні у Європі, а самі етноси є настільки розмитими, що це поняття втрачає свій ідентифікаційний сенс. Якщо ж йдеться про культурні чинники української ідентичності, то слід зазначити, що культурні реалії, з одного боку, не терплять тиску ззовні (послаблення тиску з боку північного сусіда одразу майже нанівець звело насильницьку русифікацію, яка тривала протягом трьох поколінь), а з іншого – вони самі формуються в межах політичних реалій [7]. І насамперед це стосується проблем ідентифікації.

Аналіз даних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, свідчить, що свобода культурної ідентифікації є важливим моментом у житті сучасного українця. Цікаво, що право кожної людини самостійно визначати свою національну приналежність з 1523 респондентів (99,54 % вибірки) 58,37 % вважають обов’язковим; 14,77 % – важливим; 18,45 % – не були в змозі визначитись (відповідь: „Важко сказати”); і лише 8,40 % вважали це право неважливим, причому з них тільки 3,15 % позначили це право як зовсім неважливе. Тобто, значна частка громадян (більше половини) притримується обов’язковості права на національне самовизначення (особливо якщо взяти до уваги незначний процент тих, хто з цим відверто не згоден), а це засвідчує, що українське суспільство більш схильне до конституційно-правового підходу до питання культурної ідентичності і вважає адекватним обрання національної належності за розсудом індивіда.

Які ж ідентифікаційні пріоритети переважають сьогодні в Україні? На запитання про те, належність до якої з громад є найважливішою, відповіді засвідчили, що культурні пріоритети залишаються на першому

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

плані. Проте, і це цілком природно, найважливішими вважаються реалії регіональних культур порівняно із загальнонаціональними. Тенденція до регіоналізації є таким самим об'єктивним процесом, як і світові глобалізаційні процеси. А ось друге місце в цьому опитуванні посідає соціально-політична ознака ідентифікації. Отже, з 1457 респондентів (99,39 % вибірки) 37,13 % вважає найважливішою належність до земляків – жителів своєї місцевості. Майже стільки ж – 33,49 % – до громадян України. Після цього спостерігається величезний розрив у цифрах: 8,72 % респондентів було важко сказати; 7,07 % позначили національність як найважливішу громаду; 6,86 % – соціальний клас. Цікаво, але віруючих свого віросповідання назвали 3,02 % респондентів, при тому, що в іншій вибірці з 10237 респондентів (100% вибірки) 49,72 % визнали свою належність до певної церкви; 21,14 % заперечили подібну належність; у 28,74 % відповідь була „важко сказати”. Проте це зовсім окрема розмова. Найважливішою виявилася належність до іншого у 1,85 % респондентів; не було відповіді у 1,58 %, а ось належність до політичної партії визначили як головну усього 0,27 %.

Великий розрив у відповідях про громадянство і національність обумовлений тим, що національність розуміється саме в культурному, а не в соціально-політичному контексті, про що і йшлося на початку. Слід зазначити, що мовний фактор є досить впливовим, можна сказати – домінуючим, але не єдиним. На запитання „Що визначає націю?” відповіді розподілилися так: з 1722 респондентів (95,72 вибірки) 51,10 % визначили мову; 45,59 % – спільну історію; 41,06 % – культуру; 33,28 % – територію; 18,41 % – державний суверенітет; 15,85 % – релігію; 13,30 % – економіку; 10,10 % – спільні особливості характеру; лише 2,09 % – інше.

Проте певний вплив соціально-політичного фактора на визначення

Яка ваша національність ?	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100 %)		
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-східний	73,4	22,6	4,0
Північно-західний	97,2	2,1	0,7
Південно-східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Ваша рідна мова	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100 %)		
	Українська	Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-східний	61,0	37,9	1,1
Північно-західний	97,9	2,1	0,0
Південно-східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

національної приналежності все ж вже відчувається. Про це свідчить порівняння опитування про те, ким вважає себе респондент за національністю, з опитуванням про те, яка у нього рідна мова. З 10219 (99,82 % вибірки) респондентів українцями себе визначили 75,40 %; росіянами – 14,94 %; і українцями, і росіянами – 4,71 %; іншу відповідь дали 4,95 %. А з 1799 респондентів (100 % вибірки) 60,64 % рідною мовою вважають українську; 36,63 % – російську; 2,72 % – іншу [8].

Якщо розглянути питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей [9], то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. таблиці).

Це ще раз підтверджує тезу про те, що етно-культурні чинники ідентичності не тільки не відповідають сучасним реаліям, але й об'єктивно не можуть виступати консолідуючим началом нації, як то намагаються показати представники комунітаризму. І ця тенденція стосується не лише України [10].

Виходячи з тези про розкол цінностей, що знаменував процес раціоналізації західного суспільства, тепер не можна інтегрувати суспільство навколо дезінтегрованого об'єкта. Повернення до традиції і міфу вже неможливе, принаймні для державних націй. Тоді як бездержавні нації можуть звертатися до цього лише за браком дієвшої альтернативи. Тому держави національні є явищем приреченим [11].

Проте конституційно-правова, соціально політична ідентичність на сьогодні те ж не є панацеєю. Нині, в умовах військової, економічної і політичної глобалізації та виходу суспільних стосунків на наддержавний рівень, зовнішній суверенітет держав став анахронізмом, і це унеможливує повноцінну ідентифікацію за державним принципом [12]. На початку ХХІ століття світова спільнота конституювалася, вже не

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

спираючись на політичну чи нормативну інтеграцію. Глобалізаційні процеси відбуваються у площині насамперед економічній, фінансово незалежних націй фактично не існує, тоді як політична організація хоч і має тенденції до інтеграції, все ж лишається на рівні національному, а тому не спроможна скеровувати економічні потоки [13]. Більш за те: окремі національні політичні системи в модерному суспільстві функціонують за принципами економіки, підкорені наддержавним принципам розвитку суспільства. Тут стають потрібними ті види цінніснотворчої комунікації між людьми, які викликаються громадськими ініціативами, як у формі самоврядних органів, так і у вигляді громадянського суспільства.

Найбільш результативною сьогодні є інтеграція навколо економічних інтересів, створення конституційного, універсально-правового патріотизму, а не національного. Лише універсалістську мораль, яка відображає загальні, а не лише вузько індивідуальні норми та інтереси, або принаймні не суперечить їм, можна захищати на достатніх підставах.

Ще з часів поширення протестантизму в Європі відпали асимільовані дохристиянські елементи і загострилась вимога строго універсалістських заповідей, що впливає зараз і на пріоритетність наднаціонального – прав і свобод людини – над національним [14].

Проблема формування нації – це, насамперед, проблема організації влади та розподілу повноважень у державі, а нація – це спільнота, що виробила відповідні принципи, правила, процедури та ритуали. Національна ж ідея є важливою, але недостатньою умовою для легітимації держави і для створення нації сьогодні, бо такий підхід виключає демократичну, іншими словами – опосередковану інституційно легітимацію через вільне визнання громадян. Національна ідея є дополітичною і протоправовою, головна орієнтація на неї знищує зовнішні критерії свідомої оцінки, що породжує волюнтаризм представників колективної псевдо-ідентичності, виникає етатизм усупереч конституційно-універсальним принципам [15].

Ці тенденції вже сьогодні можна спостерігати в Україні. Якщо порівняти вже наведені дані опитування „Належність до якої з громад є для вас найважливішою?” з таким самим опитуванням, але в якому було додано два пункти: „Належність до радянського народу” та „Належність до

Належність до якої з цих громад є для вас найважливішою?	%
<i>Вибірка 10237, відповіді 10237 (100%)</i>	
До земляків – жителів моєї місцевості	25,39
До віруючих моєї віри	5,45
До людей моєї національності	8,52
До мого соціального класу	4,10
До громадян України	34,51
До радянського народу	7,12
До людства в цілому	22,61
Важко сказати	4,40
Немає відповіді	3,17

людства в цілому” і виключено „Належність до політичної партії”, то важливість належності до земляків суттєво зменшилася, проте третє місце посідає належність до людства в цілому [16].

Це говорить, насамперед, про те, що умови для переходу до ідентичності, що базуються на конституційно-універсалістських принципах, в Україні існують. Існують і відповідні тенденції ідентифікації. Проте ці процеси є тривалими і складними. Отже, головним гаслом тих, хто формує і спрямовує розвиток масової свідомості, має бути відома клятва Гіппократа: „Не нароби шкоди”.

Література:

1. Див.: **Палій Г. О.** Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності. – Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 93 – 100.
2. Див.: **Almond G., Verba S.** The Civic Culture Revisited. – Newbury Park: Sage Publications, 1989.
3. **Хабермас Ю.** Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация федеративной республики // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999. – С. 76 – 77.
4. Див.: **Білий О.** Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 року) // Політична думка. – 2000. – №4. – С. 31 – 40.
5. Див.: **Бистрицький Є., Білий О.** Державотворення в Україні: шляхи легітимації // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 31 – 40.
6. Див.: **Котельников В.** У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду // Політична думка. – 2000. – №4. – С. 40 – 53.
7. Див.: **Кисельов С. О.** Іntenції політичної реальності в контексті сучасної культури // Наукові записки НаУКМА (Політологія). – 1999. – Т. 18.
8. Дані цих опитувань надані Київським міжнародним інститутом соціології.
9. Дані надані за дослідженням, проведеним фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Соціс” у 2002 р.
10. Див.: **Taylor Ch.** Sources of the self: the making of the modern identity. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1989.
11. Див.: **Хабермас Ю.** Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк, 1999. – С. 58.
12. Див.: **Хабермас Ю.** Час національного восприятия: республиканские

**Національна ідентичність українців.
Дилема культурного і соціально-політичного**

Сергій Кисельов, Анастасія Сальникова

убеждения или национальное сознание? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). - Донецк, 1999. - С. 86 - 92.

13. Див.: **Сорос Дж.** Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою. - К.: Основи, 1999.

14. Див.: **Хабермас Ю.** Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? // Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). - Донецк, 1999. - С. 58.

15. Див.: Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). - К.: Політична думка. - 1996. - С. 125 - 134.

16. Дані цих опитувань надані Київським міжнародним інститутом соціології.